https://doi.org/10.58225/sw.2023.1-158-163

KREDİT SİSTEMİNİN YARADILMASINDA BANKLARIN ROLU VƏ İNKİŞAFI

Quliyeva Cahan Niftalı qızı- müəllim, İqtisadi nəzəriyyə və marketinq kafedrası, AzMİU, cahan.quliyeva0901@mail.ru

Xülasə. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankların insanların həyatında əhəmiyyəti çox böyükdür. Pul dövriyyəsində və onun hərəkətində hər hansı zəiflik və dayanma bütövlükdə cəmiyyətin iflic vəziyyətinə düşməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də banklar və onların iş metodları haqqında geniş təsəvvürə malik olmadan, onların apardıqları əməliyyat və göstərdikləri xidmətlərin mahiyyətini dərindən bilmədən və düzgün tətbiq etmədən keçinmək olmur. Yenidənqurmanın, bazar iqtisadiyyatına keçmənin nəticəsi olaraq iqtisadi həyatda baş verən dəyişikliklər və yeniliklər bankların göstərdikləri xidmətlərin numunə və məzmununa xeyli yeniliklər gətirmiş və onlar bank fəaliyyəti ilə daha geniş məşğul olmağa başlamışlar. Təqdim edilən məqalə müasir mərhəldə iqtisadiyyatın inkişafına yardım edən bankların fəaliyyəti ilə bağlı biliklərin möhkəmləndirilməsində xüsusi yer tutur.
Açar sözlər: bank sistemi, kapitalların mərkəzləşməsi, pul- kredit siyasəti, infilyasiya, valyuta ehtiyatları

THE ROLE AND DEVELOPMENT OF BANKS IN THE CREATION OF THE CREDIT SYSTEM

Guliyeva Jahan Niftali- lecturer, department of Economic theory and marketing, AzUAC, cahan.quliyeva0901@mail.ru

Abstract. In the conditions of the market economy, banks are very important in people's lives. Any weakness and stoppage in money circulation and its movement leads to the paralysis of society as a whole. Therefore, it is impossible to get by without having a broad idea about banks and their working methods, without having a deep knowledge of the essence of the operations they conduct and the services they provide, and without properly applying them. The changes and innovations in economic life as a result of the reconstruction, the transition to a market economy, have brought many innovations to the type and content of the services provided by banks, and they have started to engage in banking activities more broadly. The presented article takes a special place in strengthening knowledge about the activity of banks that help the development of the economy at the modern stage.
Keywords: banking system, capital concentration, monetary policy, inflation, foreign exchange reserves

Giriş. Banklar bir qrumdur və iqtisadiyyatın inkişafında özünəməxsus yeri var. Bankların yaranması və inkişafı dünya mədəniyyəti və cəmiyyətin inkişafı ilə bərabər getmişdir. Cəmiyyətin inkişafı tarixində isbata ehtiyacı olmayan bir həqiqət də bankların inkişaf səviyyəsi ilə bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafın düz mütənasibliyindən ibarətdir. Hansı ölkədə bankların yüksək səviyyəsi müşahidə olunursa, orada sürətli iqtisadi inkişaf və səmərəlilik, yüksək mədəniyyət var. Məhz bankların tarixində də bu qanunauyğunluq özünü göstərir.

Bankların yaranma tarixi ayrı- ayrı iqtisadçı və tarixçilər tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilir. Bu diskusiyanın dərinliyinə getmədən göstərmək lazımdır ki, bank italianca "banko" sözündən götürülmüş, hərfi mənası stol (masa) deməkdir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə ticarətdə alqı-satqıya ehtiyac yaranırdı. Bununla əlaqədar olaraq malların alınıb-satılması üçün qızıldan istifadə olunmağa başlamışdı. Ancaq istehsal elə bir səviyyəyə gəlib çatırdı ki, artıq malların qızıl örtüyünü daşımaq çətinləşirdi. Həm də buna böyük xərc tələb olunurdu. Buna görə də qızıl ustaları meydana gəldi, onlar xüsusi yerlər, zirzəmilər hazırlayaraq qızılları saxlamaq üçün qəbul etməyə başladılar. Tacirlər müəyyən müddət üçün xidmət haqqı ödəyərək

qızıllarını (pullarını) onlarda saxlayırdılar. Onlar isə təbii ki, bu qızılların qəbulu haqqında əks tərəfə qəbz verirdilər. Tezliklə mallar bu qəbzlərlə alınıb-satılmağa başladı. Qızıl ustaları burada ehtiyatla çalışırdılar, yəni saxlanc nə qədər varsa, bir o qədər də qəbz verirdilər. Sonralar kağız pullar buraxılaraq ehtiyat azaldıldı. Bank sözü də stol arxasında otturaraq pulların dəyişdirilməsi, saxlanması və saxlamaq üçün alınması prosesi ilə əlaqədar yarnmışdır. Sonralar bankirlər pullarının saxlanılması və hesablaşmalarla yanaşı, kredit də verməyə başladılar. Babilistanda bizim eradan əvvəl bankir işini tacirlər, Yunanıstanda isə tacirlər və kilsə xadimləri yerinə yetirirdilər. XII- XIV əsrlərdə İtaliyanın Lombarda və Venesiya şəhələrinin bankirləri məşhurlaşdılar [1].

Tədqiqat metodları. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, ilk banklar manufaktura dövründə yaranməşdır. Lakin digərləri tərəfindən bu fikir inkar olunur və bankların yaranma tarixinin daha əvvəlki dövrlərə təsadüf etdiyi sübut olunur. Tarixçilərin fikrincə hələ bizim erdan 2300 il əvvəl həm də kredit verən ticarət şirkətləri olmuşdur. Bizim eradan əvvəl IV əsrdə Qədim Babilstanda, Yunanıstanda əmanət, ssuda (kredit) verən təşkilat var idi. Ancaq bunlar əsl banklar deyildi. Əsl maliyyə kredit institutu kimi bank 1407-ci ildə İtaliyanın Genuya şəhərində (Banka di San Corco) yaradılmışdır. Amma bütün bunlarla yanaşı normal bank sisteminin yaranması XVII əsrə təsadüf edir. İngiltərədə ilk dəfə XVII əsrin sonunda banklar əsasən ticarət-sənaye sahələrinin kreditləşdirilməsi ilə məşğul olurdular.

Bank sistemi dedikdə ayrı-ayrı bank və institutlarının məcmusu başa düşülür. Bank sistemi bazar iqtisadiyyatının ən vacib və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Əgər məcazi mənada ifadə etsək deyə bilərik ki, bank sistemi bazar iqtisadiyyatının qan-damar sistemidir. Buna görə də bu sistem elə qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə və natural məhsul axınını təmin etsin.

Müzakirələr. H.Z.Tağıyev inqilabdan əvvəlki Rusiyanın iqtisadiyyatında kapitalist maliyyə münasibətlərinin son dərəcə inkişaf etdiyi sahələrdən biri olan "Azərbaycan bankının" sədri olmaqla yanaşı, o, eyni zamanda dövlət bankının Bakı şöbəsinin uçot komitəsinin üzvü, Peterburq Beynəlxalq Bakı şurasının üzvü, ən azı səkkiz cəmiyyətin sədri və ya vitse sədri, bir çox müəssisələrin səhmdarı idi. Tağıyevə həqiqi mülki müşavir titulunun verilməsi isə onun çoxsaylı xidmətlərinin tanınılmasını sübut edir və bu da milli ticarət və sənaye –maliyyə burjuaziyasının nüfuzunu yüksəldirdi. Azərbaycan neft sənayesində bankların təsiri xüsusilə güclü idi. Azərbaycanın kredit sisteminin yaradılmasında Rusiyanın səhmdar bank kapitalı fəal iştirak edirdi. 1916-cı ildə Azərbaycanda on iki ən iri Rusiya bankının şöbələrinin fəaliyyət göstərməsi faktı bunu sübut edir. Ancaq Bakıda H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü ilə tacir bankının açılması milli kapitalın kredit fəaliyyətinin genişlənməsi, burada Rusiyanın maliyyə oliqarxiyasının bir qrupunun yaradılmasını göstərirdi. Onun yaradılması neft istehsalının yüksək dərəcədə təmərküzləşməsi və kapitalların mərkəzləşməsi təməlinə əsaslanırdı. Bir sıra Azərbaycan sahibkarlarının xüsusi kontraktları əsasında "Bakı Tacir Bankı"nın yaradılma H.Z.Tağıyevin sənaye müəssisələrini birbaşa və geniş həcmdə maliyyələşdirmək, ilk növbədə milli sahibkarlara hərtərəfli yardım göstərmək planının həyata keçirilməsi idi. Yalnız birinci dünya müharibəsi ərəfəsində bu planı həyata keçirmək oldu. "Bakı Tacir Bankı"nın nizamnaməsi 1913-cü ildə təsdiq olunmuşdur. Nizamnaməyə görə iyirmi beş səhmə malik olmaq bir, altmış səhmə malik olmaq iki, doxsan səhmə malik olmaq üç, yüz otuz səhm və sonrakı hər əlli səhm daha bir səs hüququ verdi. Xırda səhm saxlayanların da mənafeyi nəzərə alınmışdır. Belə ki, bankda xırda səhm saxlayanların da mənafeyi nəzərə alınmışdı. Belə ki, az səhmə malik olanlar bir, və ya daha çox səs hüqüqu qazanmaq üçün ümumi etibar əsasında öz səhmlərini birləşdirə bilərlər. 1914-cü il aprelin 12-də "Bakı Tacir Səhmdar Kommersiya Bankının səhmdarlarının ilk ümumi yığıncağı keçirilmiş və 15 apreldə bankın fəaliyyətə başlaması qərara alınmışdır. Yığıncaq H.Z.Tağıyevin bankın yerləşməsi üçün ayrılmış sarayında (Qorçakovski, indiki H.Z.Tağıyev küçəsi) olmuşdur. Həmin iclasda H.Z.Tağıyev şuranın sədri, M.Ş.Əsədullayev, A.Əhmədov, Z.M.Dembon, M.Lotov, S.M.Rılski, A.Q.Tağıyev bankın şurasının üzvü, Musa Nağıyev isə idarə heyətinin sədri seçilmişdir. Qısa müddət ərzində tacir bankının fəaliyyəti həm onun təsisçilərinin, həm də səhmdarların ümidlərindən də yaxşı nəticə verdi. Onun müştərilərinin sayı günü-gündən çoxalırdı. Həm də müştərilərin böyük bir hissəsi müsəlmanlardan ibarət idi. "Volqa-Kama" bankının Bakı şöbəsi H.Z.Tağıyevin və Musa Nağıyevin "çox varlı və kommersiya dairələrində hörmət və etibar qazanmış adam olduğunu" qeyd edərək, "Tacir Bankı"nın həddən artıq müvəffəqiyyətlə işlədiyini göstərdi. Bu bank fəaliyyətinin birinci

ilində əsas kapita on yeddi faiz divident vermişdir, 1915-c ildə həmin divident on doqquz faizə çatmışdır. Birinci ilin əməliyyatları "Bakı Tacir Bankı"na külli miqdarda mənfəət vermişdir [2,4].

Xüsusi mənfəət yüz on beş min manat məbləğində divident verməyə şərait yaratmışdır. 1915-ci ildə bankın əsas kapitalına düşən mənfəət 9 faiz artmış, divident isə hər səhmə görə iyirmi yeddi manat olmuşdur. 1914- 17-ci illərdə "Bakı Tacir Bankı"nın əsas aktiv əməliyyatları, veksəllərin uçotu və yenidən uçotu, qiymətli kağızlar və əmanətlərin (neft və neft məhsulları), yerli sənaye məhsulları (pambıq, balıq, taxıl və s.) üzrə kreditlərin verilməsi idi. Əgər kassada və bankın cari hesablarında müəyyən dəyişikliklər aşkar olunurdusa veksellərin və ticarət öhdəliklərinin uçotu üzrə əməliyyatların sayı sürətlə artırdı. 1914- cü il bir may tarixində bu əməliyyatlar 1,4 mln.manat olmuşdursa, 1917- ci il yanvar tarixinə artıq 11,6 mln.manata çatmışdir. Həmin dövrdə bankın ümumi aktivləri beş milyon manatdan 24,3 milyon manata çatmışdı. "Bakı Tacir Bankı"nın sonrakı əməliyyatları haqqında məlumat yoxdur. O illərdə mətbuatda məlum olmuş xəbərlərə əsaslanaraq söyləmək olar ki, bank öz müstəqilliyini saxlayaraq "Petroqrad səhmdar kommersiya bankı" ilə əlaqələrini möhkəmləndirməkdə davam edirdi.

1915-ci ilin martında yerli sənayenin nailiyyətlərinə nail olmaq, sənayenin maliyyə və kreditləşməsini genişləndirmək məqsədilə tacir bankı Rusiyanın bütün əyalət banklarının birləşdirilməsi layihəsini irəli sürdü. Lakin 1917-20-ci illərdə siyasi rejimlərin bir-birini əvəz etməsi nəticəsində bank öz fəaliyyətini dayandırdı. Bir çox milli sahibkarlar "Bakı Tacir Bankı"nın təsisçisi kimi çıxış etsələr də, onun əsl təşkilatçısı H.Z.Tağıyev idi. O, bank dairələrində və sənaye sahibkarları arasında böyük nüfuza malik idi. Bazar iqtisadiyyatını dərindən başa düşməsi və maliyyə-bank sahəsində bilikləri ona Azərbaycan xalq təsərrüfatının bir sıra mühüm məsələlərinin həllində iştirak etməyə imkan verdi.

Bank sistemində hər hansı nöqsan və səhv iqtisadiyyatın bütün sahələrinə pis təsir edir. Uzun müddət bank sistemi yalnız kommersiya bankları kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin sonralar pul emissiyasının tənzimlənməsi və bir sıra digər sahələrlə əlaqədar mərkəzi bankların yaranması zəruriyyəti meydana çıxmışdır. Beləliklə, birinci pilləyə mərkəzi banklar, ikinci pilləyə isə kommersiya, investisiya və s. banklar və digər kredit institutları daxildir. Mərkəzi banklar, bankların bankı adlanır və yalnız pul-kredit sisteminin tənzimlənməsi ilə məşğul olur. Bu banklar müştərilərlə deyil, banklara və hökumətə xidmət edir, həmişə onlarla işləyir. Kommersiya bankları isə bilavasitə müştərilərə xidmət göstərir, onlarla işləyir.

Respublikamızın Mərkəzi bankı digər banklar üçün koordinasiya rolunu oynayır və onların işini yalnız iqtsadi tənzimləmə metodları ilə nizamlayır, iqtisadi nəzarəti həyata keçirir. Bir sıra ölkələrdə, məsələn Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, Rusiya və Azərbaycanda mərkəzi banklar tamamilə dövlət mülkiyyətindədirsə, digərlərində səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında hazırda ikipilləli bank sistemi tətbiq olunur. Bank sisteminin ən mühüm tərkib hissəsi Mərkəzi Bankdır. Milli Bank respublikanın mərkəzi bank statusundadır. O mərkəzi bankın vəzifələrini həyata keçirir. Buna görə də son referendumda Milli Bank Mərkəzi Banka çevrilmişdir. Bu bankın yaranması tarixi çox da böyük deyil. 1992-ci il avqustun 7-də iki qanun (Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı" və "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" qanunlar) qəbul edildi. Bu qanunlarla yaradımış Milli Bank dünyanın ən müstəqil bankları kimi fəaliyyə başladı. O ali icra hakimiyyətindən ayrılaraq tam müstəqil oldu. Yalnız Milli Məclis qarşısında hesabat verən bank bütün fəaliyyətini müstəqil qurmağa başladı. Bank işinin idarəçiliyi üzrə bütün məsələlər Milli Banka həvalə olundu. Bankların idarə olunması, hesabatların təşkili, əmanətlərin sığortalanması və təsnifləşdirilməsi, valyuta tənzimləmə və s. bankın ixtiyarına verildi. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı bütövlükdə dövlət mülkiyyətindədir. O hüquqi şəxsdir. Lakin xərclərini öz gəliri heabına ödəyir. Məsələn, ABŞ-ın mərkəzi bankı olan Federal Ehtiyat Sistemi (FES) demək olar ki, özəl bir qrumdur. Onun kapitalı özəl bankların vəsaiti hesabına formalaşmışdır. ABŞ FES-nin on iki bankı və iyirmi beş şöbəsi var. Amma onun rəhbərliyi ABŞ-ın prezidenti tərəfindən təyin olunur. Yaponiyada mərkəzi bankın kapitalının yalnız 63%-i, Türkiyənin 55%-i, Avstriyada isə 54%-i dövləti əlindədir. Qalan hissəsi özəl və digər dövlət təşkilatlarında və ya bnklarındadır. Bu banklar səhmdar cəmiyyətləri formasında qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına 1992-ci ildə qəbul olunmuş "Milli bank haqqında" qanunla tam sərbəstlik verilmişdir. İlk növbədə Milli Bank yalnız parlament qarşısında hesabat verirdi. Lakin 1996-cı ildə yeni qanun qəbul olundu və bu qanuna görə Milli Bank ali icra hakimiyyətinin (prezitentin) tabeliyinə verilmişdir. Bununla bərabər, MB müştərilərlə heç bir iş apara bilməz, ticarət və istehsal fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz, kredit təşkilatlarının və digər müəssisələrin kapitalında payçı kimi iştirak edə bilməz. Mərkəzi Bank yeni qanunla yalnız prezidentə hesabat verir. İlkin yekunda o respublikada iqtisadi vəziyyətin təhlili, pul tədavülü və kreditlərin vəziyyəti, valyuta ehtiyatlarının və tədiyyə balansının vəziyyəti, mənfəət və zərərlər haqqında məlumatları və illik balansı respublika prezidentinə təqdim etməli, hər il pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməli və müzakirəyə verməlidir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının tərkibi yeddi nəfərdən ibarət olan idarə heyəti tərəfindən idarə olunur. İdarə heyətinin tərkibində bankın sədri, onun dörd müavini və iki kənar üzvü daxildir. İdarə heyətinin üzvləri prezidentin təqdimatı ilə Milli Məclis tərəfindən beş il müddətinə təyin olunur. İdarə heyətinin sədri isə yalnız prezident tərəfindən beş il müddətinə təyin olunur. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı bu funksiyaları yerinə yetirir:

1.Pul-kredit siyasətinin müəyyən edilməsi və bu prosesin tənzimlənməsi. Mərkəzi Bank öz siyasətini inzibati, həm də iqtisadi metodlarla həyata keçirir. İnzibati metodla tənzimləmə dedikdə, kommersiya banklarının fəaliyyətinə məhdudiyyət qoyulması, təftiş və yoxlamalar keçirmək, təqdimatlar verilməsi, müəyyən müddət ərzində bankların fəaliyyətinin dayandırılması və s. başa düşülür. Lakin mərkəzi bankların pul-kredit siyasətinin tənzimlənməsində iqtisadi metodlar mühüm yer tutur. İqtisadi metodlar əsas üç üsulla həyata keçirilir.

a) ehtiyat normalarının müəyyən olunması
b) uçot dərəcələrinin müəyyən olunması
c) açıq bazara çıxmaq

Ehtiyat normaları kommersiya banklarının öhdəliklərinin həcminə görə faizlə müəyyən olunur. Ehtiyat normasının əsas funksiyası dövriyyədə olan pul təklifini tələbata uyğunlaşdırmaq, pul kütləsinin bir hissəsini dövriyyədən çxarmaq və ehtiyat yaratmaq, bununla tələb və təklif arasında nisbəti uyğunlaşdırmaq, qiymət artımı və infilyasiyanın qarşısını almaqdan ibarətdir. Mərkəzi Bankın digər tənzimləmə metodu uçot dərəcələrinin müəyyən olunmasıdır. Məlum olduğu kimi, mərkəzi banklar sonuncu kredit instansiyasıdır. Bunlar müştərilərlə deyil, banklara və hökümətə kredit verir. Bu zaman müəyyən olunmuş uçot dərəcəsi ölkədəki kredit bazarının da qiymət və normaların müəyyən olunmasında əsas kimi çıxış edir. Məkəzi bankların açıq bazara çıxması qiymətli kağızların həcminin və qiymətin dəyişdirilməsi ilə dövriyyədə olan pul kütləsinin həcmini artırıb-azalda bilər ki, bu da son nəticədə pul-kredit tənzimlənməsinə fəal təsir göstərir.

2. Pul emissiyası - Mərkəzi Bankın ən mühüm funksiyalarından biridir. Bu proses ancaq mərkəzi bankların inhisarındadır. Mərkəzi banklar adətən, banknotların buraxılmasını həyata keçirilər.

3. Banklar və kredt təşkilatlatları üçün müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi- Mərkəzi banklar kommersiya banklarının ehtiyatlarını saxlayır, banklara qısa müddətli kreditlər verir, banklararası müxbir münasibətlərini, qeyri-nəğd hesablaşmaları, banklar üzərində hesablamaları, nəzarəti həyata keçirir.

4. Hökumətin maliyyə agenti kimi çıxış etməsi. Mərkəzi banklar hökumət təşkilatlarının hesablamalarını aparır, büdcənin kassa icrasının rolunu yerinə yetirir, yeni dövlət istiqrazlarının emissiyası və yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatlarda iştirak edir, onları alır. Hökumət də iqtisadi-maliyyə müşaviri kimi çıxış edir, lazım olduqda hökumətə kredit verir.

5. Dövlətin qızıl və valyuta ehtiyatlarını saxlayır, valyuta tənzimləməsini süni həyata keçirir, qızıl və valyuta ehtiyatının menecmentini təşkil edir. O öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün mənəət hesabına ehtiyatlar və fondlar yaradır. Ehtiyatlar və fondlar müəyyən edildikdən sonra yerdə qalan mənfəət dövlət büdcəsinə köçürülür [5,6].

Mərkəzi Bank respublikada yeganə inhisar pul emissiyasını həyata keçirən bankdır. O pul-kredit siyasətinin işlənməsi və yerinə yetirilməsini, valyuta tənzimləməsini, banklar üzərində nəzarət işinin koordinasiyasını, onların lisenziyalaşdırılmasını, ölkədə qızıl-valyuta ehtiyatlarının idarə olunmasını həyata keçirir. Bank həmçinin ölkə hesablaşmalarının əsasını müəyyən edir. Banklararası

nağdsız hesablaşmaları həyata keçirir, bankların işinin tənzimlənməsi üçün lazımi normativ sənədləri qəbul edir, banklarda mühasibat uçotunun əsasını müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən o, Azərbaycan dövlətinin iqtsadi müşaviri sayılır, hökumətə lazımi iqtisadi-maliyyə məsləhətləri verir və hökumətin büdcəsinin, digər vəsaitlərinin kassa icrası kimi çıxış edir.

Dünya bank sistemində ikinci pilləli banklar kimi kommersiya bankları mühüm yer tutur. Əgər mərkəzi banklar bankların bankı olaraq banklara və hökumətə xidmət edirsə, kommersiya bankları bilavasitə müştərilərə, yəni müəssisə, idarə, təşkilat, firma və kampaniyalara, kooperativ və fermer təsərrüfatlarına, həmçinin əhaliyə xidmət edir. Hazırda müxtəlif ölkələrdə kommersiya banklarına müxtəlif maliyyə-kredit institutları aid edilir. Onların ən başlıca fərqi isə pul emissiyası hüququnun olmamasıdır. Kommersiya bankı əsasən iki növə bölünür: universal banklar, ixtisaslaşmış banklar. Universal banklar adətən, bütün bank xidmətlərini yerinə yetirmək hüququna malikdir. Universal kommersiya bankları dünya miqyasında öz müştərilirinə iki yüz əlliyə yaxın bank məhsulu buraxmaq və bank xidməti göstərmək imkanına malikdir. İxtisaslaşmış banklar isə bu çoxsaylı bank xidmətlərinin bir və ya bir qrupu üzrə fəaliyyətini qurur. Hətta bəzi ölkələrdə qanunvericilik bütün bank xidmətlərinin həyata keçirilməsini qadağan edir. Bunlardan əlavə müxtəlif ölkələrdə qeyri-bank kredit və maliyyə institutları da fəaliyyət göstərir və onlar da banklar deyil, xidmət fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. İxtisaslaşmış banklara əmanət bankları, istehlak krediti bankları, innovasiya bankları, istehsaldaxili banklar və sair daxildir. Qeyri-bank maliyyə-kredit institutlarına isə investisiya şirkətləri, investisiya fondları, pensiya fondları, lombardlar, maliyyə şirkəti, trast şirkətləri və s. aiddir.

Hazırda Azərbaycan Respublkasında müxtəlif istiqamətli qırx yeddi bank fəaliyyətdədir. Mərkəzi Bankdan qeydiyyatdan əlli bank keçmişdir. Bunlardan altısı nizamnamə fondunu lazımi dərəcədə təşkil edə bilmədiklərinə görə bank tərəfindən onların fəaliyyəti dayandırılmışdır. Kommersiya bankları Milli iqtisadiyyatda maliyyə vasitəçiləri kimi böyük rol oynayır. Onlar sərbəst qalan pulları dövriyyəyə cəlb edir və onları məhz ehtiyacı olan şəxslərə və ya müəssisələrə kredit formasında verir. Bununla da onlar çox vacib bir vəzifəni icra edir, müştərilər arasında hesablaşmaları yerinə yetirir, vasitəçi kimi xidmət göstərirlər [7,8].

Müstəqil kommersiya banklarından beşi əsasən dölət mülkiyyətində saxlanılır. Onların nizamnamə kapitalının əlli yeddi faizi, yaxud nəzarət paketi dövlətə məxsusdur. Bunlara Aqrar sənaye-Səhmdar Kommersiya Bankı, Sənaye investisiya Səhmdar Kommersiya Bankı, Əmanət Səhmdar Kommersiya Bankı və Respublika Səhmdar Kommersiya Bankları aiddir. Lakin 2004-cü il aprel ayının ikisindən dövlətin qərarı ilə birinci üç bank birləşdirilib "Birləşmiş Səhmdar Bankı"na çevrilmişdir. Soradan bu banklar "Kapital Bank" adlandırıldı. Respublikamızda yuxarıda qeyd edilənlərdən başqa bir çox özəl səhmdar kommersiya bankları da mövcuddur. Bunlardan Bakı İnvestisiya Bank, Respublika Bank, Karvanbank, Ticarətbank və s. misal göstərmək olar. Hazırda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının digər qismi sahə banklarından ibarətdir. Sahə banklarına Azərdəmiryolbank, Azəriqazbank, Rabitəbank, Nəqliyyatbank və s. aiddir. Kommersiya bankları müştərilərə kassa-hesablaşma, əmanət, kredit, lizinq, faktorinq, valyuta, trast və s. məsləhət xidmətləri göstərir və qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlar aparır.

Hər bir ölkədə bankların yaradılmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bizim ölkədə bu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, müasir qanunverciliyə uyğun olaraq bir və ya bir neçə hüquqi və fiziki şəxs bank yarada bilər. Səhmdar cəmiyyət forması yaradılarkən təsisçilərin sayı üçdən az olmamalıdır. Lisenziya almaq üçün bank digər müəssisələr kimi Ədliyyə nazirliyində qeydiyyatdan keçməlidir və Mərkəzi Banka ərizə ilə müraciət etməlidir: təsis sənədləri, müqaviləsi, protokol, nizamnamə, xarici bankın filialı üçün əsasnamə, dövlə qeydiyyatı haqqında şhadətnamənin surəti, hüquqi şəxs olan təsisçilərin son il üçün balansı, mənfəət və zərərlər üzrə hesabat və buna dair auditor rəyi və s.

Kommersiya banklarının əsas xidmətlərindən biri də pul hesablaşmalarının təşkilidir. Hesablaşma və tədiyyə mexanizmi bazar iqtisadiyyatının ən vacib ünsürlərindəndir. Mülkiyyət müxtəlifliyi və istehsal-tcarət sərbəstliyi şəraitində pul vəsaitlərinin vaxtında və düzgün bankın xidmət etdiyi müştərilərin hesabına köçürülməsi həm vacibdir, həm də mürəkkəb məsələdir. Həm hesablaşma sistemi, həm də borcların, hüquqi formalaşmanın və ödəmələrin sözsüz və vaxtında

həyata keçirilməsi təmin olunmalıdır. Ümumiyyətlə, banklarda pul dövriyyəsi nağd və qeyri nağd formada aparılır. Hesablaşmaların əsas hissəsi nağdsız qaydada həyata keçirilir. Əhali ilə hesablaşmalar adətən nağd formada, qismən də qeyri-nağd formada aparılır. Fiziki şəxslər arasında hesablaşmalar adətən nağdsız formada, xırda ödənişlər isə nağd formada aparılır. Müəssisə, idarə, təşkilat, firma və şirkətlərin xüsusi və cəlb edilmiş pul vəsaitləri mütləq banklarda saxlanılır. Xırda cari xərcləri ödəmək üçün az miqdarda pul müəyyən limit daxilində müəssisələrin kassasında saxlanılır. Müəssisə və təşkilatların pullarını bankda saxlamaq və nağdsız əməliyyataru aparmaq üçün banklarda hesablaşma hesabı, büdcə hesabı və s. hesablar açılır. Bankda açılan həmin hesab növləri, müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin xarakterindən və banklarda toplanmış pul vəsaitinin təyinatından aslıdır.

Nəticə. Keçmiş dönəmlərdə banklar əsasən müəssiə, idarə, təşkilat və əhalin müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti banklara cəlb etməklə onların arasında qısa və uzunmüddətli kreditləri bölüşdürməklə və kassa xidməti göstərməklə məşğul olurdular. Ancaq indi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyətçiliyin və təsərrüfatçılığın çoxnövlülüyü şəraitində kommersiya bankları müştərilərə göstərdikləri ənənəvi xidmət növlərini təkmilləşdirməklə bərabər, yeni xidmət növləri ilə də, xususilə valyuta, qiymətli kağız, lizinq əməliyyatları və sair ilə də məşğul olmağa başlayıblar. Daha doğrusu, banklar bazar iqtisadiyyatı strukturuna çevrilərək kommersiya əməliyyatlarını sürətlə genişləndirirlər.

Ədəbiyyat

1. Едвард Блеквелл. Как состовит бизнес план. 1996
2. Məmmədov S. Bank işi, Bakı 1997
3. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti 1998
4. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir çoxcildlik, 1-2-ci kitablar, Bakı, 1977-2003
5. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, 2003
6. Bank işi və elektron bankçılıq. Dərslik. Bakı, Qanun. 2003
7. Банковского дело. Dərslik, 2008
8. Məmmədov Z. Pul, kredit bankları. dərslik, Bakı. 2008

References

1. Edvard Blekvell. Kak sostovit biznes plan. 1996
2. Memmedov S. Bank ishi, Baki 1997
3. Azerbaycan iqtisadiyyati. Ders vesaiti 1998
4. Eliyev H. Musteqilliyimiz ebedidir çoxcildlik, 1-2-ci kitablar, Baki, 1977-2003
5. Abbasov A.H. Azerbaycanda maliyye bazarinin formalashamasi ve bazar iqtisadiyyatinda maliyye- kredit sisteminin problemleri. Baki, 2003
6. Bank ishi ve elektron bankchiliq. Derslik. Baki, Qanun. 2003
7. Bankovskogo delo. Dərslik, 2008
8. Memmedov Z. Pul, kredit banklari. Derslik, Baki. 2008

Redaksiyaya daxil olma/Received 13.01.2023
Çapa qəbul olunma/Accepted for publication 13.02.2023

Məqaləyə istinad:. Quliyeva C.N Kredit sisteminin yaradılmasında bankların rolu və inkişafı. Elmi Əsərlər jurnalı. AzMİU, s.158-163, N1, 2023
For citation: Guliyeva J.N The role and development of banks in the creation of the credit system. Journal of Scientific works/ Elmi eserler. AzUAC, p.158-163, N1, 2023